

ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ – ПРОСОПОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА ВРЕМЕТО ПРЕДИ ВЪЗЦАРЯВАНЕТО МУ

Лъчезар Кръстев

(*ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*, България)

THEODORE SVETOSLAV – PROSOPOGRAPHIC REMARKS ABOUT THE TIME BEFORE HIS REIGN

Lachezar Krastev

(*“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo*)

Abstract: The article again examines all sources of the life of Theodore Svetoslav before his reign. Their analysis leads to the conclusion that the assumption in science of his 15 years as a hostage to the Tatars and the severe dependence of the Bulgarian Empire after 1285 is insubstantial and there is no support in the sources. From the point of view of Tatar political practice, such a long hostage is not possible. A new chronology of the events up to 1300 is offered, as well as a new look at the role of Smilets in Bulgarian history.

Keywords: Theodore Svetoslav, Nogai, Tatars, hostage, Pachymeres.

Управлението на цар Теодор Светослав е една от последните бляскави страници в българската средновековна история. На неговата личност и епохата в която той живее и управлява са посветени множество изследвания, които очертават достатъчно ясно качествата му на владетел, царувал в изключително трудно време (Ников 1919–1920; Цветкова 1948; Павлов 1992; Павлов 1994а; Павлов 1994б; Павлов 1995; Павлов 1999а; Божилов, Гюзелев 1999; Кръстев 2011; Узелац 2015; Попов 2017)¹¹.

¹¹ След Петър Ников, Пламен Павлов се занимава подробно с контактите на Второто българско царство с куманите и с татарите от Златната Орда, като в редица свои изследвания обори погрешната теза, че татарският владетел Чака, син на Ногай, от рода на Чингиз хан, е бил български цар (вж Павлов 1999а, 71–75). Крачка напред са изследванията на сръбския историк Александър Узелац, който от своя страна в своите трудове не само въвежда нов изворов материал, но и аргументирано гради нови виждания за разглеждания тук период.

Тъй като в историографията съществуват наложили се от близо век тези за съдбата на Теодор Светослав преди и след възцаряването му, на пръв поглед изглежда ненужно историците отново да се обръщат към тази проблематика. Такова обръщане обаче е наложително поради натрупаната нова информация под формата и на извори и на научни разработки, засягащи различни, но свързани с българското средновековие теми, които позволяват епохата да бъде разгледана под нов и съответно различен ъгъл.

Приема се, че по-голямата част от живота си преди да седне на трона Теодор Светослав изкарва като заложник. Първоначално няколко години в Никея, а почти непосредствено след завръщането му оттам и като заложник в двора на татарския управител, а после и хан Ногай, където Светослав остава до гибелта на последния и разпада на неговата държава.

Тази представа за кариерата на бъдещия българския цар дължим на научните разработки на големия познавач на българско-татарските отношения Петър Ников (**Ников 1919–1920**).

Всеизвестно е, че основния ни източник на информация за този период е историята на Георги Пахимер, в която понякога текстовете са така сложни за тълкуване, че допускат достатъчно варианти на интерпретация.

Какво ни казва Пахимер за Теодор Светослав и живота му до неговото възцаряване?

За първи път Пахимер споменава Светослав, когато разказва как неговия баща Георги Тертер си проправя път към престола. С цел да го приближи до новия цар Иван Асен III византийския император Михаил VIII Палеолог му обещава да го прокламира за деспот, ако той се разведе с жена си и се ожени за сестрата на Иван Асен.

„Това и стана, а жената на Тертер бе отведена при императора и бе предадена под стража в Никея заедно със сина си Светослав. Родната ѝ сестра на Асен се омъжи за Тертер и бе почетена с деспотско достойнство“ (**ГИБИ X**, 180).

Следващото споменаване на Светослав е във връзка с промяната в българско-византийските отношения при новия император Андроник II. Между него и цар Георги I Тертер се постига договореност, част от която е развода на царя със сестрата на Иван Асен и връщането на първата му съпруга от Никея. Трябва да се отбележи, че Светослав остава заложник в този момент. После, когато Пахимер разказва за съдбата на Михаил, син на тесалийския владетел Йоан Дука, пленник на императора, той отбелязва

„С него (Михаил) бе и родната му сестра. Нея Тертер бе получил от баща му, севастократора Йоан, като годеница за сина си Светослав. Тя беше още дете. След като Тертер предпочете договорите с императора, той веднага със сестрата на Асен изпрати и нея при императора“ (**ГИБИ X**, 184).

Следващите споменавания от Пахимер на събития, свързани с българската история се отнасят до едно „татарско“ нашествие на юг от Дунав, което ще бъде разгледано по-долу подробно, тъй като именно във връзка с него се правят изводи за по-нататъшната съдба на Теодор Светослав.

Третото споменаване на Светослав в Историята на Пахимер е свързано вече със събитията от края на XIII век, последвали гибелта на хан Ногай и разпада на неговия ханат.

В този пасаж, Пахимер за да разкаже как Светослав сяда на трона в Търново, се връща назад в събитията, първо разказва за бягството на Георги Тертер към Одрин.

После започва разказа си за решението на Чака, наследника на Ногай, да нападне България, Чака, който имал за съпруга сестра на Теодор Светослав, взел със себе си и Светослав и заедно с него пожелал да си подчини българите.

След това споменава някаква бедност на Светослав, който се оженил за Ефросина – внучката на богатия търговец Пандолеон и дъщеря на „някой си Манкус“, когото Светослав срещнал... (явно някъде – б.м.).

Ефросина била въведена в православието от Ефросина, незаконнородената дъщеря на император Михаил Палеолог и съпруга на Ногай.

Пахимер разказва наученото от него за този брак, като въведение в разказа му за действията на Светослав, който, раздавайки дарове, заедно с Чака завладел Търново.

По-натам в текста си Пахимер сбито и често в хронологичен хаос преразказва първите стъпки на Тодор Светослав – отстраняването и последвалата екзекуция на Чака, екзекуцията на патриарх Йоаким, борбата му с различните претенденти за трона, и чак тогава вмъква в разказа си и управлението на Смилец, като въведение в разказа му за войната на деспот Алдимир, брат на цар Георги Тертер със севастократор Радослав, брат на Смилец и последвалото завръщане в България на стария цар Георги Тертер. За да бъде още по-затруднена хронологията Пахимер твърди, че „и след Чака изчезна и Смилец“.

В заключителната част на този изключително дълъг пасаж, чиято важност за българската история е огромна, Пахимер отново се връща към съдбата на Тодор Светослав преди възцаряването му с думите:

„Това направи Светослав. Той от малък бе затворен с майка си в Никея. И отново след нейното освобождение остана съгласно договора заложник у ромеите. По-късно бе изпратен при баща си, когато българския патриарх Йоаким бе проведен при императора по повод на някакъв предполагаем брак с дъщерята на великия стратопедарх Синадин. Но това беше по-рано.“ (ГИБИ X, 189–191; Ников 1919–1920, 122; Цветкова 1948, 43–46).

За съжаление, другия основен извор за този период – „Византийската история“ на Никифор Григора, не ни дава нищо по-различно от текста на Пахимер. Григора се задоволява само да отбележи, че след като Иван Асен III оженил

Георги Тертер за сестра си, той изпратил първата съпруга на Тертер в Никея заедно с децата му (**ГИБИ XI**, 137).

И така, от цитираните текстове става ясно, че няколко години Светослав действително е заложник в Никея, и че в този период баща му цар Георги Тертер на два пъти уговаря негов брак, веднъж с дъщеря на тесалийския владетел севастократор Йоан Дука и втори път с дъщеря на стратопедарха Йоан Синадин.

Също така е очевидно, че Пахимер няма идея, или не е сметнал за нужно да разкаже какво се е случило със Светослав след завръщането му от Никея. Споменава го чак в събития, станали 15 години по-късно.

Опирайки се на неясния текст на Пахимер за неговата бедност и „неравносвойния“ му брак с Ефросина, кръщелницата на Ефросина, влиятелната съпруга на Ногай, а така също и на изречението, в което се казва, че Чака взел със себе си Светослав, когато решил да навлезе в България, Петър Ников формулира тезата си, че след опустошителното татарско нашествие, датирано в 1285, цар Георги Тертер е принуден да изпрати сина си като заложник при Ногай и да даде своята дъщеря за съпруга на сина му Чака (**Ников 1919–1920**, 15–22). Тази теза продължава да е водеща в българската историография и до днес (виж например: **Попов 2017**, 175–176).

Приема се също така, че това е момента, в който България изпада под тоталния контрол на всемогъщия Ногай и става негова васална държава, губейки изцяло независимостта си.

Очевидно е, че големият български историк е повлиян в своята оценка от заложничеството на Светослав в Никея и опитвайки да обясни липсата му в изворите докъм 1299–1300 г. той приема, че Светослав прекарва дълги години в двора на Ногай някъде в Южна Русия и се завръща в България като част от свитата на татарския хан Чака.

Вероятно роля в изграждането на тезата за заложничеството на Тодор Светослав при татарите има и действително засвидетелстваното в изворите заложничество на сръбския принц Стефан, бъдещия крал Стефан Дечански (**Узелац 2015**, 219–224).

Тук е мястото да се отбележи, че заложничеството (аманат) е политическа практика в Еке Монгол Улус (Монголската империя), широко прилагана в отношенията с останалите държави.

Конкретно за заложничеството на руските князе в Златната Орда напоследък се появи специално изследване, според което то продължава средно около 5 години, като може да е с прекъсвания за определен срок.

Дълго е продължило заложничеството на княз Василий Кирдяпа – 7 години, неговият брат княз Семьон Дмитриевич е абсолютния първенец с цели 9 години, а от великите князе Иван Калита е бил заложник 5 години, а Александър Невски 4–5 години (**Селезнев 2014**, 399).

Ако приемем тезата на Петър Ников, ще излезе че Теодор Светослав е бил заложник много повече време над обичайното за татарската практика.

Извън тези статистически аргументи, някои особености в текста на самия Пахимер правят теорията за дългото заложничество на Светослав при татарите подлежаща на корекция.

Явно е, че науката не знае какво точно се е случило след завръщането му от заложничеството в Никея. Приема се, че той се е върнал към 1284–1285 г.

Също така, на базата на една емисия монети, свързвани с баща му цар Георги I Тертер, се приема, че точно тогава, след неговото завръщане той е коронясан за цар и съвладетел на баща си (**Герасимов 1937**, 109–115; **Цветкова 1948**, 45–46; **Дочев 1992**, 83).

Трябва да се отбележи, че въпросната емисия и до днес подлежи на различни научни дискусии, както впрочем и цялото българско монетосечене в епохата на Тертеровци (**Авдев 2007**, 90–92).

Главния аргумент в теорията за заложничеството му при татарите е разказа на Пахимер за огромното татарско нашествие от 1285 г., след което България изпада в пълна зависимост от Ногай и цар Георги Тертер е принуден да изпрати своя престолонаследник и дъщеря си в двора на Ногай.

Какво казва обаче Пахимер за това „нашествие“:

„Тогава и облак от крайдунавски скити, събран не зная откъде и как, на брой почти десет хиляди, премина през българската земя, оплячкоса много от околностите и се намери отсам Зигос. Очакваше се да отмъкнат от Македония и Тракия плячка за която се казва, че е мизийска.“ (**ГИБИ X**, 185).

Въпросните скити стигнали до Месемврия, където били разбити и унищожени от управителя на тези земи – куропалат Убертопул, като част от тях загинали от мечовете на византийските войници, част се издавили, и малка част от тях успели да се измъкнат.

В следващия пасаж от Историята си Пахимер, описвайки трудното положение на империята, свързано със засиленото пиратство по море, казва: „А освен това се съобщи за нахлуването на скитското племе (Тертер не беше в състояние да помогне на себе си, камо ли на другите).“ И затова, продължава Пахимер, императорът взел мерки, преместил хората в крепостите, но те не били сигурни (**ГИБИ X**, 185–186). Андроник знаел, че крепостите ще бъдат нападнати от връхлитащите скити, ако не бъдат спрени от някого, което тогава изглеждало невъзможно. Тогава той решил и преместил власите в Мала Азия тъй като ги подозирал, че ще се присъединят към връхлитащите скити.“ (**ГИБИ X**, 185–186)

Първото, което тук прави впечатление, е употребата на архаизма „скити“.

Навсякъде, абсолютно задължително когато говори за татарите, Пахимер ги нарича „тохарци“.

Така е в епизодите за похода на татарите и цар Константин Тих Асен срещу Византия, така е и при описанието на бунта на Андроник Тарханиот, после когато разказва накратко историята на самите татари, споменава Чингиз хан и описва действията на Ногай преди и по време на сродяването му с император Михаил Палеолог, а също и когато разказва историята на Ивайло, навсякъде Пахимер нарича монголотатарите тохарци (**ГИБИ X**, 155–157, 162, 164–166, 172–179).

Нещо повече, и след разказа му за сблъсъка на куропалата Убертопул със „скитите“ Пахимер отново навсякъде, когато разказва за събития свързани с татарите, ги нарича тохарци или тохари. Той дори говори за северни тохарци, тоест тези от Златната Орда, за източни (тези от Иран на илхан Хулагу), за външни и вътрешни тохарци, когато отново се връща към кариерата на Ногай, но никъде повече не употребява за тях етнонима скити!!! (**ГИБИ X**, 188–189).

Следователно в случая е очевидно, че нападението от 1285 г. срещу България и Византия не е извършено от татарите от Златната Орда, нито от татарите на Ногай.

За да се даде отговор на въпроса кои са тези „скити“ трябва да се потърсят и други източници на информация.

Съществуват и други извори за този поход, но те въобще не споменават за българските земи (**Узелац 2015**, 195).

Основателно това мълчание на изворите вече е направило впечатление на изследователите, които справедливо отбелязват, че целта на тази атака е Византия (**Узелац 2015**, 196–198).

Явно в 1285 г. Ногай – всемогъщият управител на дясното крило на Улуса на Джучи, предприема широкомащабна кампания в Източна Европа в две направления – срещу Византия и срещу Унгария.

Повод за нападението срещу Унгария Ногай намира в помощта, която искат от него разбунтувалите се кумански родове.

Заселилите се в Унгарското кралство кумани след монголотатарското нашествие от 1236–1242 г. са подложени на натиск от страна на църквата и едрите магнати. От тях се иска бързо да изоставят своите обичаи и начин на живот и да се впишат в държавната система. Куманите правят отстъпки, но натискът продължава и те започват въстание.

Нито един от известните техни лидери не застава начело на това въстание. Техен вожд е някой си Олдамур, чиито статут хрониките превеждат с титлата дукс. Обикновено куманските кланови водачи са “capitaneus” или “dominus” в редки случаи (**Paloczi-Horvat 1975**, 317–333)

За Олдамур в хрониките се казва следното:

“Postea A.D.1282 Oldamyr dux Cumaniae congregato exercitu Cumanorum circa lacum Hood vocatum volens hostiliter invadere regnum Hungarorum, ut suo dominio subiugaret” (**Scriptores rerum Hungaricarum**, 188).

Титлата дукс и заявената политическа програма на Олдамур, който искал да подчини Унгария, навеждат на мисълта, че той не е от унгарските кумани. В полза на тази теза е и фактът, че нито преди, нито след въстанието Олдамур е известен на унгарските хронисти. Не на последно място, след като губи битката при р. Ход (1282 г.) Олдамур изтегля своите кумани на изток, при Ногай (**Iambor 1974**, 214).

Всичко това подкрепя допускането, че Олдамур е кумански вожд, може би хан, който е в тясно сътрудничество с Ногай. Вероятно именно управляваната от него Кумания има предвид в своя грамота от 1266 г. унгарския крал Стефан V когато награждава за заслугите му куманския аристократ Парабух, който между другите си услуги ходил на мисия в Кумания (**Gyarfas II, 1873**, 456).

Всички унгарски хронисти твърдят, че бягащите кумани на Олдамур успели да накарат татарите да предприемат поход срещу Унгария. След известни приготовления, през 1285 г. Ногай започнал своето нашествие в унгарското кралство. Поради разминаването в източниците, унгарски, полски и руски, историците предлагат различни и дори взаимно изключващи се датировки и маршрути на този поход (**Iambor 1974**, 216).

Все пак е ясно, че военната си кампания татарите започват през януари 1285 г. и приключват в края на месец март същата година. Ударът срещу Унгария няма силата на първото монголско нашествие. Самите унгарци сега се защитават упорито и нанасят редица поражения на отстъпващите и претоварени с плячка кумани и татари на Ногай.

Паралелно или веднага след приключването на похода в Унгария, Ногай изпраща свои войски, „скитите“ на Пахимер срещу Византия.

„Скитите“ на Пахимер, събрани незнайно откъде, са именно куманите на Олдамур. Явно Ногай е предоставил на куманите от земите над Дунав атаката срещу Византия, от която, няма спор, е пострадала и България.

Изглежда ударът е бил силен и е оставил отзвук сред съвременниците, но дали е довел до пълното подчиняване на България и съответно до драстичните стъпки на цар Георги Тертер, който за да спре нашествието изпратил сина си за заложник, а дъщеря си за съпруга на Чака – сина на Ногай?

Самият Пахимер описва голямото поражение, което претърпели „скитите“ и прави извода, че невежото множество се побеждава с умно ръководство (**ГИБИ X**, 185).

Очевидно куманите са отблъснати и следователно няма причини точно в този момент и този контекст цар Георги Тертер да изпраща при Ногай своите син и дъщеря. И дума не може да става за тотална зависимост на България от Ногай във връзка точно с тези събития.

Аргумент за трактовката на Ников дава и следващ откъс от Историята на Пахимер, в който той заявява, че Тертер не можел да помогне на себе си камо ли на другите, но тук византийския историк просто укорява и осъжда цар Геор-

ги Тертер, че не е способен да защити византийските територии, според явно някаква договореност с императора. Именно тази му невъзможност принудила Андроник II сам да взема мерки за защита на Империята от „скитите“, тоест куманите, съюзници на Ногай (**ГИБИ X**, 185).

И така, нищо в текстовете на Пахимер не ни дава възможност да приемем, че в 1285 г. България става „васал“ на Ногай и че тази зависимост е скрепена с отиването на Теодор Светослав за заложник в двора на Ногай и със брака на неизвестната по име негова сестра за Чака, старшия между синовете на Ногай.

Интересна е идеята, че всъщност тази военна кампания на „скитите“ се е случила непосредствено след смъртта на император Михаил VIII Палеолог през 1282 г., а преместването на власите трябва да бъде отнесено към 1285–1286 г. (**Spinei 1986**, 121).

Накратко, данните на Пахимер не могат да се приемат като доказателство за изпадането на България в тежка зависимост от Ногай.

Поради някакви причини, вероятно свързани с неговите ограничени правомощия, дадени му от хановете на Златната Орда Ногай не ликвидира държавите, които гравитират вече в неговата орбита, напротив, съществуват данни, че примерно Българското царство продължава да води самостоятелна външна политика.

Напоследък бе обърнато внимание върху един откъс от френската версия на Морейската хроника, според който през втората половина на 1289 г. Българското царство е в състояние на война с Византия (**Кръстев 2011**, 52–53).

При липсата на извори това сведение не бива да се отхвърля с лека ръка и ако е достоверно, то показва още веднъж самостоятелността в действията на цар Георги I Тертер.

Въобщо, представата за него като за слаб владетел, неспособен да защити държавата от външните врагове, е твърде крайна. Пахимер ни го представя като лидер на болярството, „към когото българският народ беше много привързан и когото българите величаеха“ (**ГИБИ X**, 179), а първите му външнополитически ходове издават енергичен и смел владетел (**Pljakov 1986**, 274–277).

Все пак какви са причините, поради които Ногай изпраща срещу България и Византия куманите от степите над Дунав?

Брачният съюз на Ногай с Ефросина, незаконнородената дъщеря на император Михаил VIII Палеолог, сключен вероятно към 1273 г., е преди всичко останало подсигуряване срещу Българското царство. В Константинопол са убедени, че Ногай ще съдръжа евентуалната българска агресия срещу Византия (**Ciociltan 1998**, 239).

След смъртта на император Михаил VIII Палеолог отношенията с Империята рязко се влошават. През цялото си управление императорът наследник на Михаил – Андроник II остава враг на Ногай, и дори влиза в коалиция с хана на

Златната Орда – Токта, когато вече войната между Ногай и Токта е започнала (**Узелац 2015**, 227).

Сближението между България и Византия, между цар Георги I Тертер и император Андроник II и затоплянето на отношенията със Сърбия още от 1284 г., има подчертан антиногайски характер.

Тук е мястото да се проследи накратко възходът на Ногай – потомък на Чингиз хан, правнук на Джучи хан, внук на Бувал и син на Татар и напълно легитимен претендент за трона на Златната Орда. Ногай гради своята кариера поетапно и бавно, спазвайки и до смъртта си монголските традиции и държавноправни норми, завещани от Чингиз хан.

Първите си напълно самостоятелни стъпки по изграждането независима, паралелна на Златната Орда държава той предприема след смъртта на Менгу Тимур хан, тоест след 1282 г.

Въпреки че е чингизид Ногай няма никакъв шанс да стане хан на Ордата тъй като по традиция хановете се излъчват само между потомците на Бату, водещата фигура между синовете на Джучи хан, първородния син на Чингиз хан.

В управлението на хан Туда Менгу (1282–1287) Ногай, който до този момент е управител на дясното крило на Ордата става и старши в рода на Джучи – ака, главен старейшина и опекун на всички Джучиди (**Порсин 2010**, 144–207).

Походът срещу Унгария е стъпка към създаването на собствен ханат. От този момент Унгария при крал Владислав IV Куманина, по-известен като Ласло Кун (1272–1290), е „впримчена“ в системата от държави, изпитващи огромното влияние на полунезависимия татарски управител. Пример за това е була на папа Николай IV от 8 август 1288 г., в която се казва че, Изабел, съпругата на Ласло Кун, е отхвърлена в полза на куманските наложници на краля, свързани с Ногай (**Tanase 2004–2005**, 288–289).

Към 1286 г. монетарницата в дунавския град Исакча и тамошната Синьория са поставени под контрола на Ногай. Това е моментът, в който той измества центъра на дясното крило на Ордата на запад и превръща Подунавие в част от своя улус.

Тезата, че в този период, след 1273 г., Ногай е допуснал византийска администрация в делтата на Дунав, изградена върху мъгляви изворови данни (**Laurent 1945**, 184–196) и гръцки надписи върху някои монетни емисии на Ногай и Чака (**Oberlander-Tarnoveanu 1987**, 246–252) изисква още допълнителни проучвания.

Дори да се приеме тази теза, изследователите са единодушни, че към 1285 Ногай е ликвидирал така нареченото деспотство Исакча (**Атанасов 2009**, 30–34).

Освен Исакча той налага директна власт върху процъфтяващия дунавски град Вичина. В 1287г. там резидира millenarius Аргун – висш татарски чиновник (**Oberlander-Tarnoveanu 1995–1996**, 191–212; **Атанасов 2009**, 30–34).

Към 1287 г. Ногай вече е положил основите на самостоятелен ханат, простиращ се от Дон на изток до Дунав на запад. Към края на 80-те год. на XIII в. като негови сателитни държави могат да бъдат определени Галицкото княжество, Киевското княжество, самостоятелното българско владение във Видин на рода Шишмановци (**Vasary 2005**, 86 – 91; **Войтович 2013**, 170–171).

Въпреки подчертания си интерес в дунавския регион, Ногай не пропуска възможността да усили още повече влиянието си в Ордата. Трудно е да се дадат конкретни датировки на династичните съюзи, които той осъществява, но някои съображения дават повод да се допусне, че тези му ходове са именно от времето на управление на Туда Менгу.

Вероятно тогава Ногай омъжва своята дъщеря Кабак хатун за Яйлак (Яблак), син на Салджидай гурген, лидера на клана кунграт. С този си ход две от най-влиятелните фигури в Ордата и съответно групировките зад тях създават стабилен съюз (**Тизенгаузен II, 1941**, 70).

Кланът Кунграт е водещият клан не само в Златната Орда, но и в останалите монголски държави, създадени от фамилията на Чингиз хан – Рах Mongolica или така наречената Монголосфера.

Напълно непознати за българската историография са сведенията от „Firdaws al Iqbal“, една късна история на кунгратите, писана в Хива в началото на XIX в., чиито автори Шир Мухамед Мунис и Мухамед Ръза Агехи ползват всички литературни и фолклорни източници, свързани с кунгратите, за да създадат своята история (**Bregel 1982**, 357–398).

Макар да е писана късно, Firdaws al Iqbal е изключително точна в исторически план с известни отклонения, наложени от основната цел, възхвала на племето (клана) Кунграт.

В тази хроника Ногай е представен като син на Муса гурген от кунгратите и Таракай хатун, дъщеря на Хулагу, илхана на Иран, син на Тулуй и внук на Чингиз хан.

На свой ред Муса гурген, засвидетелстван в историческото съчинение на Рашид ад Дин, с истинско име Тога Тимур, наистина е кунграт и брат на две от съпругите на Хулагу и действително е женен за Таракай хатун, сестра на Хулагу. Негов баща е Чигу гурген от кунгратите, а негова майка е Тумалун хатун, дъщеря на самия Чингиз хан (**Bregel 1982**, 365).

Като се изключим това измислено от авторите родословие на Ногай, останалите сведения в хрониката на Мунис и Агехи заслужават внимание.

Проследявайки кариерата на Ногай, авторите отбелязват, че Менгу Тимур става хан на Златната Орда с помощта на Ногай и като благодарност праща армия, която покорява България, след което подарява завладените земи на Ногай.

От своя страна Ногай оставя в покорената България своя син Акхадай начело на 30 000 шатри кунграти и още 100 000 шатри други тюрки и се връща в своя юрт, тоест в своите земи (**Bregel 1982**, 366).

Въпросният Акхадай вероятно също е измислен персонаж, но интересното е, че той е представен като баща на Нангудай, реална историческа фигура от клана на кунгратите, играл важна роля в Златната Орда до средата на XIV в. (**Bregel 1982**, 369–371).

Третия интересен момент в хрониката от Хива е, че исторически засвидетелстваните като водачи на клана кунграт в Ордата Салджидай и сина му Яблак са „включени“ в клана Уйгур (**Bregel 1982**, 367).

Въпреки отдалечеността във времето и географията Firdaws al Iqbal определено свързва кариерата на Ногай с Българското царство и това е далечен отзвук от неговото влияние върху Балканите в този период.

По същото време Ногай омъжва другата си дъщеря Тугулджа за Таш Тимур²², един от синовете на шейбанида Там Токта, управител на земите около Дербенд. Този брачен съюз дооформя коалицията Бувалиди-Шейбаниди-кунграти и вероятно ускорява действията на недоволните от безграничната власт на клановите групировки принцове от рода на Бату хан.

Точно когато Ногай е на върха на политическото си могъщество в Ордата се случват събития, които временно отклоняват вниманието му от Балканите.

През 1287 г. хан Туда Менгу е принуден да абдикира. Властта поемат принцовете Тулабуга, Алгуй, Кунчек и Тогрулджа.

Алгуй и Тогрулджа са синове на хан Менгу Тимур, докато Тулабуга и Кунчек са синове на Тарбу, брат на Менгу Тимур и на самия Туда Менгу. Тъй като всички те са наследници на Тукан, сина на Бату, тук за улеснение ще бъдат наричани туканиди.

Тулабуга и Алгуй вероятно заедно упражняват ханската власт със статут на съвладетели и от името на останалите туканиди.

Не е известна реакцията на Ногай по повод на тази промяна. Факт е, че вместо отдадения на религиозни занимания Туда Менгу, сега властта е в ръцете на млади и енергични принцове и това едва ли е устройвало вече самостоятелния де факто, но не и де юре Ногай (**Тизенгаузен II, 1941**, 69).

На първо време отношенията между туканидите и Ногай остават добри.

През 1287 г. францисканците в Кафа докладват на генерала на своя Орден за успехите си сред татарите и останалото население в Крим и региона. В своя доклад те наричат Тулабуга и Ногай императори. Също така пишат, че Джайлак

²² По египетския автор Рукн-ад-Дин Байбарс Тугулджа е съпруга на Таз, син на Мунджук, татарски емир преминал на страната на Ногай. Тугулджа има син Актаджи, който участва във войните на своя дядо Ногай. В един биографичен речник на Ибн Тагрибирди като баща на Актаджи е споменат някой си Таштемир, който именно е въпросният Таш Тимур, от потомството на Шейбан, брат на Бату хан, синове на Джучи хан, старшият син на Чингиз хан (за Тугулджа и Актаджи вж. **Тизенгаузен I, 1884**, 111, 116–117, 542; за Таш Тимур, син на Там Токта, син на Балакан, син на Шейбан, син на Джучи хан – **Тизенгаузен II**, 55).

хатун, една от влиятелните съпруги на Ногай, приела християнството в град Кърк Ер (**Хаутала 2017**, 193–199).

Разбира се, постиженията на францисканците не бива да се преувеличават, тъй като не по-малко активна на територията на Златната Орда е и православната църква (**Павлов 1999b**, 177–185).

В същата 1287 г. Тулабуга и Ногай нападат Полша. Вероятно това не влиза в плановете на последния и кампанията е пълен провал. Тулабуга смята Ногай лично отговорен за този неуспех (**Войтович 2013**, 183–184).

Изглежда Ногай временно се примирява с властта на младите принцове от рода на Бату, защото именно той и Там Токта водят войските на Златната Орда в новата война срещу татарите в Иран. През септември-октомври 1288 г. двамата воюват срещу Аргун, илхана на Иран (**Тизенгаузен II, 1941**, 68–69).

През 1291 г. Ногай, в широка коалиция с роднините си шейбаниди и беркечариди (потомци на Беркечер, четвърти син на Джучи хан – бел.моя) и клана кунграт, организира преврат в Ордата и слага на трона младия джучид Токта, от младшите синове на хан Менгу Тимур. Това е момента, в който, Ногай достига върха на своето могъщество (**Тизенгаузен II, 1941**, 69–70).

От същата 1291 г. е и последното пряко сведение, свързано с цар Георги I Тертер. Става дума за известните писма на папа Николай IV от 23 март 1291 г. до самият цар, патриарх Йоаким и сръбската кралица Елена.

От писмото до кралицата става ясно, че тя планира среща за лятото с цар Георги Тертер (**Билиарски, Илиев 1997**, 159–187).

Не разполагаме с конкретни сведения каква е била българската политика по отношение на конфликта между браничевските господари – братята Дърман и Куделин от една страна и коалицията на Стефан Драгутин, унгарски управител на баната Мачва и брат му, управляващия сръбски крал Стефан Милутин, синове на кралица Елена, от друга.

Липсата на сведения затруднява изследователите, но все пак има опити в тази посока най-вече на базата на сръбски извори (**Илиев 1988**, 50–58).

Също така няма сведения за отношението на цар Георги Тертер към последвалата намеса на независимия видински владетел Шишман на страната на Дърман и Куделин, неговото поражение от Драгутин и Милутин и незабавната намеса на Ногай в тази война на страната на Шишман – намеса, завършила в крайна сметка с един устойчив сръбско-татарски съюз, скрепен с прашането за заложник в двора на Ногай на сръбския принц Стефан, бъдещия крал Стефан Дечански (**Димитров 1998**, 198–203; **Узелац 2015**, 204–224).

Петър Ников датира войната между сърбите и Дърман и Куделин в 1291 г., а тази между Шишман и братята Неманичи и намесата на Ногай в 1292 г.

Във връзка с тези събития се приема, че Ногай останал недоволен от цар Георги I Тертер и последния в същата 1292 г. бил принуден да бяга от България, а по волята на всемогъщия потомък на Чингиз хан на трона в Царевград Търнов

седнал болярина Смилец (1292–1298) (**Ников 1919–1920**, 21–23; **Божилков, Гюзелев 1999**, 540; **Кръстев 2011**, 54–55; **Узелац 2015**, 210–214).

Съвсем наскоро бе предложена нова хронология на всички тези събития, основана на неизползвани от Ников извори. Новите датировки се основават на две грамоти на унгарския крал Андрей III от 1293 и 1298 г., в които се споменава татарско нашествие в Мачва. В грамотата от 10 ноември 1293 се казва, че в зимата на втората година от кралската коронация татарите опустошили Мачва. Андрей е коронован през лятото на 1290 г. Оттам се приема, че татарските части в подкрепа на Дърман и Куделин воюват в Мачва през зимата на 1291/1292 г. Последвалата офанзива на Милутин и Драгутин и завладяването на Браничево е от 1292 г., намесата на Шишман от 1293 г., а договора между Милутин и Ногай е от 1293 или най-късно от 1294 г. (**Узелац 2015**, 207–208).

Изградената нова хронология, базирана на израза „в зимата на втората година от кралската коронация“, може да послужи за ново датiranje на събитията, довели до абдикацията на цар Георги I Тертер.

Изглежда, политическите комбинации в европейския Югоизток са достатъчно заплетени и бързо променящи се.

Неманичите примерно играят сложна игра в борбата за унгарския трон между Арпадите и Анжуйците. Докато Стефан Драгутин заедно с брат си крал Стефан Милутин воюва срещу Ногай и братята Дърман и Куделин в унгарския банат Мачва, който е част от кралството на Андраш от рода Арпад, синът на Драгутин – Стефан Владислав през лятото на 1292 г. е сред съюзниците на анжуйския претендент Карл Мартел (**Макушев 1871**, 32–33; **Smiciklas 1909**, 108–109)³³.

В същото време Ногай също често променя приоритетите си и оттам и военната си подкрепа по отношение на Унгарското кралство.

Известно е, че крал Андрей III разполага със спомагателни галицки и татарски войски в похода си в Австрия от лятото на 1291 г., а също така се знае, че през лятото на следващата 1292 г. отново татари и галичани, бранят Сандомир в защита на полския княз Владислав Локетек срещу нахлулите чешки войски на крал Вацлав II (**Войтович 2012**, 156–158).

Още в началото на своето управление крал Андрей III се жени за Фенена, племенница на същия Владислав Локетек и следователно татарската подкрепа за Локетек е подкрепа и за Унгария (**Войтович 2012**, 153–154).

На пръв поглед тези събития нямат пряка връзка с Балканите и тук хронологията им не е от особен интерес.

Не може да има съмнение обаче, че братята Драгутин и Милутин след смъртта на унгарския крал Владислав IV Куманина (Ласло Кун) през лятото на

³³ Точните библиографски справки в този абзац дължа на любезността на А. Узелац, за което му благодаря.

1290 г. застават не на страната на Андрей, който по майка е от венецианския род Морозини, а на страната на неаполитанския анжуйски дом, първо в лицето на кралица Мария, сестра на Ласло Кун, после и в подкрепа на нейния син Карл Мартел.

Впрочем, бившия сръбски крал Стефан Драгутин също е женен за сестра на крал Ласло Кун, така че кралица Мария е негова балдъза.

Най-големият привърженик на Анжуйците е папа Николай IV, с когото Драгутин има контакти още от края на осемдесетте години на XIII в. (**Димитров 1998**, 203–204).

Както по-горе беше посочено през пролетта на 1291 г. папата изпраща серия от писма, в които призовава българския цар и патриарха да се присъединят към католицизма и търси съдействието за това на сръбската кралица майка, която също е от дома Анжу.

Логично е до се допусне, че освен въпросите на вярата папата е търсел подкрепата на България и за анжуйските претенции в Унгария.

Няма преки сведения каква е била политическата линия на цар Георги Тертер нито към конфликта за унгарския трон, нито за събитията в българския северозапад и последвалата война между Сърбия и татарския управител Ногай.

Данните на Пахимер за края на неговото управление ни заставят да приемем един ретроспективен модел на събитията, от който следва извода, че цар Георги Тертер е останал докрай лоялен към съюза си със Сръбското кралство и това е причината за „гнева“ на Ногай и последвалото му бягство (**ГИБИ X**, 189).

Очевидно Неманичите са преориентирали своята подкрепа от Анжуйците към Арпадите в периода до зимата на 1291/1292 г. Изключение е самостоятелната политика на Стефан Владислав, който чак през лятото на 1293 г. окончателно застава на страната на крал Андраш III (**Wenzel 1864**, 92–93).

Логично е да се допусне, че заедно със своя съюзник Стефан Милутин цар Георги Тертер също е преориентирал своята политика.

Без да има данни за българско участие в последвалите военни действия на сърбите и унгарците срещу Дърман и Куделин, после на сърбите срещу видинския владетел Шишман, налага се извода, че Българското царство е заело една пасивна, но в случая просръбска линия на поведение, следвана стриктно от цар Георги Тертер чак до сключването на мира между крал Стефан Милутин и всемогъщия Ногай, датиран по новата хронология в 1293 г. или най-късно в 1294 г. (**Узелац 2012**, 208–226).

Уредил отношенията си със Сърбия, Ногай решава да се подsigури и в България и да накаже непослушния Георги Тертер, още повече, че в 1293 г. има индикации и за промяна в политиката на Ногай относно Полша, арена на сблъсъци между Унгария и могъщата по това време Чехия, както и към самата Чехия, с която вероятно Ногай търси съюз (**Войтович 2012**, 153; **Пилипчук 2015**, 165).

Накратко, в 1293 или в 1294 г. цар Георги Тертер е принуден да се спасява с бягство във Византия.

На пръв поглед буди недоумение това, че не бяга в Сърбия, заради съюза си, с която той губи трона си.

Всъщност бягството към Византия е аргумент, че ударът на Ногай идва след изграждането на здравия сръбско-татарски съюз, гарантиран със заложничеството на Стефан Дечански, когато вече е невъзможно Сърбия да даде политическо убежище на Георги Тертер.

Сведенията от Пахимер и византийската политическа сатира „Птичеслов“ описват драматичната съдба на цар Георги Тертер. Гонен от татарски отряд и неприет от император Андроник II, от страх от Ногай, по думите на Пахимер, бившият български владетел е принуден да се скита около Одрин, а после е хвърлен в затвор (**ГИБИ X**, 189; **Лазаров, Павлов, Тютюнджиев 1993**, 62–63).

Ако Теодор Светослав беше последвал в бягството от Търново своя баща, това едва ли щеше да убегне на Пахимер, така че може да се направи изводът, че тук съдбите на двамата са се разделили.

Драматичното бягство на цар Георги Тертер и налагането на болярина Смилец от Ногай в Търново за управител на Българското царство изключват възможността да допуснем, че с тези събития може да е свързано това хипотетично заложничество на Теодор Светослав в двора на Ногай и даването на неизвестната по име негова сестра за съпруга на Чака, най-големия от синовете на Ногай.

Остава неизяснена позицията на българското духовенство и неговото участие в тези събития, най-вече в лицето на патриарх Йоаким III (**Павлов 1992**, 27–30).

Скоро след това отношенията между Сърбия и Византия отново се влошават, следват както сръбски, така и татарски нападения срещу Империята, датирани в периода 1297–1298 г., в които Смилец се изявява като верен съюзник на Ногай, а следователно и на Сърбия (**Узелац 2012**, 235–239).

В Бориловия Синодик Смилец не присъства в списъка на българските царе (**Борилов синодик**, 164, 313). Няма данни и за негово монетосечене. Също така няма данни той да е давал като български цар деспотско или севастократорско достойнство на своите роднини. Напротив, братята му Войсил и Радослав имат съответно своите деспотска и севастократорска титли от Византия (**Biliarsky 1995**, 160–161).

Както Пахимер, така и Мануил Фил в поемата си за Михаил Глава Тарханиот, никъде не го наричат български цар (**ГИБИ X**, 147, 190), а сведенията на Теодор Метохит от неговата мисия в Сърбия за вдовицата на Смилец, владетелката на българите, са единствените данни, които могат да подкрепят донякъде присъствието му в българската история като български цар (**Гюзелев 2012**, 289–290). Тези данни обаче също могат да бъдат оспорени⁴⁴.

⁴⁴ В известен смисъл в тази посока, но само по отношение на несъществуващия български цар Иван IV Смилец (**Кръстев 2010**, 56–60).

Следователно, вероятно в 1293 г., Ногай нахлува в България за да се разправи с Георги Тертер. Последният, неподготвен за такова нападение предвид съюза на Ногай с неговия зет и съюзник Стефан Милутин, напуска Търново и бяга във Византия.

Поради някакви причини Ногай не настоява неговия фаворит Смилец да бъде коронясан и последния управлява царството вероятно като наместник.

Наследникът на трона, Теодор Светослав, отново отсъства от изворите в тези събития.

В периода до открития военен сблъсък между обявилия се за независим хан Ногай и хана на Златната Орда Токта, единственото което знаем е, че в някакъв момент Теодор Светослав влиза в рода на Ногай чрез брака си с Ефросина, кръщелницата на Ефросина, дъщеря на император Михаил VIII Палеолог и една от съпругите на Ногай (**ГИБИ X**, 189).

В историографията вече е обърнато внимание на този брак и е акцентирано върху политическата тежест, която едрите търговци имат в татарските държави и в частност в Златната Орда, а така също и върху факта, че по този начин Светослав се сродявал макар и косвено както с император Андроник II, така и със самия Ногай (**Павлов 1994a**, 177–185; **Павлов 1994b**, 527–528).

Сведенията на Пахимер са приети дословно от Петър Ников по начин, който може вече да се счита за остарял и неотговарящ на историческите реалности тогава.

Терминът, който Пахимер използва за да обозначи сродяването на Светослав, е ‘gambros’. Това е забелязано от Файе, в изданието му на Пахимер на френски, който пояснява, че смисълът е на вписване, влизане, интегриране в определен род (**Georgis Pachymérés IX**, 290–291).

Възможно е Пахимер тук да е опитал да предаде на гръцки смисъла на родството по зетство при монголите, така нареченото гургенство, при което зетя (гурген) става пълноправен член на рода на Чингиз хан и има огромни привилегии, почти еднакви с тези на членовете на рода, включително и участие в монголските курултай – събори, на които елитът избираше следващия владетел или решавал важни държавни въпроси (**Селезнев 2014**, 195–197).

Тоест, Светослав става член на този клан, на фамилията на търговеца Пантолеон от Вичина (**Bratianu 1935**, 173) но най-вече на бащата на татарката Ефросина, Манкус (Мангуш или Менгу – бел. Моя), в който изследователите вече неслучайно виждат сродник, братовчед, роднина на самите Ногай и Чака (**Павлов 1994a**, 177–185; **Tanase 2004–2005**, 278–279; **Uzelac 2016**, 52–55).

Следователно, Теодор Светослав не от бедност и по неволя встъпва в брак, напротив, това вероятно е най-умният му тактически ход по пътя към трона на Българското царство.

Този нюанс, влизането на Светослав в рода на Бувалидите, създали вече свой самостоятелен ханат, е отбелязан и в арабските извори за времето на Но-

гай, като един от изворите дори нарича Светослав зет на Чака (**Тизенгаузен 1884**, 117, 161, 384).

Вероятно тогава и неизвестната ни по име сестра на Светослав е станала съпруга на Чака, нещо като двоен династичен съюз.

Тези брачни съюзи, сключени пред очите на Смилец и възможно с благословията на самия Ногай, още веднъж ни заставят да оспорим царската титла на Смилец и да приемем, че и до възцаряването на Теодор Светослав, за Златната Орда, и в частност за новосъздадения ханат на Бувалидите, легитимния български цар е от династията Тертеровци.

В арабските и персийски извори за историята на Златната орда има достатъчно насочващи сведения, че през последните десетина години на XIII в. Чака, първородният син на Ногай, започва да акумулира все повече власт и да достига баща си като фактор в управлението на създаващата се нова татарска държава, тази на Ногай (**Тизенгаузен I, 1884**, 111–112; **Тизенгаузен II, 1941**, 70–73).

Известно е, че Чака първоначално носи титлата султан, а впоследствие, още приживе на баща си той вече носи титлата хан (**Oberlander-Tarnoveanu 1987**, 253).

Напълно възможно е браковете на Теодор Светослав и Ефросина и на самия Чака със сестрата на Светослав, да са самостоятелен ход на Чака, който така започва да гради свой собствен кръг от поддръжници, в противовес както на Ногай, така и на братята си и на останалите си родственици.

От своя страна Ногай към 1298–1299 г. продължава да подкрепя фамилията на Смилец. Това става ясно от сведенията от мисията на Теодор Метохит (**Гюзелев 2012**, 289–290).

Липсата на сведения за дейността на Смилец правят рисковани всякакви интерпретации, но той определено не е бил „татарска марионетка“, а напротив, както вече сполучливо е загатнато, се е ползвал с подкрепата на Ногай и е водил достатъчно самостоятелна политика (**Павлов 1995**, 126).

Трудно е да се отговори защо Смилец не е коронясан, нито защо Ногай не слага на търновския трон другия си фаворит Шишман от Видин, който впрочем според Синодика също има царска титла! (**Борилов синодик**, 164, 313).

Вероятно след бягството на цар Георги I Тертер тронът в Търново е останал вакантен, Смилец е управлявал като наместник, а законния наследник Теодор Светослав е резидирал някъде другаде, без да има възможност да се каже къде.

В историографията вече е изказана хипотезата, че Теодор Светослав не е бил заложник в двора на Ногай, а политически беглец и то, вероятно след смъртта на Смилец, когато неговата вдовица и нейния зет деспот Алдимир е възможно да са се опълчили на Ногай (**Узелац 2015**, 199–204; **Uzelac 2016**, 52–55).

Възможна „столица“ на Светослав е Дръстър (Силистра), така поне смята румънския историк Дякону, който гради хипотезата си на едни все още неуточнени в нумизматиката монети (**Diaconu 1995**, 242–256).

Възможно е също така Светослав да е управлявал своята част от царството от градовете Карвуна или Варна, където той може да е срещнал търговеца Пантолеон, чиято внучка става негова съпруга, а е възможно да е резидирал и в Червен. Във всеки случай, в следващия XIV в. територията по мислената линия Силистра-Варна е част от Добруджанското деспотство, управлявано от представители на династията Тертеровци (**Атанасов 2009**, 113, 121).

От един от тези градове, с решаващата помощ на Чака, започва и неговият път към столицата Търново и короната на българските царе⁵⁵.

ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Борилов синодик: Борилов синодик. Издание и превод Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. София, 2012.

ГИБИ X: ГИБИ, т. X. София, 1980.

ГИБИ XI: ГИБИ, т. XI. София, 1983.

Гюзелев 2012: В. Гюзелев. България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени. Средновековни географски съчинения за българските земи и българите (IV – XIV в.). София, 2012.

Лазаров, Павлов, Тютюнджиев 1993: И. Лазаров, П. Павлов, И. Тютюнджиев. Документи за политическата история на средновековна България (XII–XIV в.). Велико Търново, 1993.

Макушев 1871: В. Макушев. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы. II. Неаполь и Палермо. Санкт Петербург, 1871.

Тизенгаузен I, 1884: В. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт Петербург, 1884.

Тизенгаузен II, 1941: В. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений. Москва-Ленинград, 1941.

Georgis Pachymérès IX: Georgis Pachymérès. Relations Historiques. III. Livres VII–IX. Editon, traduction française et notes par Albert Failler. Paris, 1999.

⁵⁵ Събитията, свързани с възцаряването на Теодор Светослав, отношенията му с хан Чака и изобщо контактите му с татарите от Златната Орда, анализирани през призмата на монголостатарската държавно политическа традиция, ще бъдат обект на следваща публикация.

- Gyarfas II, 1873:** I.Gyarfas. Jasz – kunok tortenete 2. Kecskemet, 1873.
- Smiciklas 1909:** T. Smiciklas. Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae, 1909
- Scriptores rerum Hungaricarum I, 1766:** Scriptores rerum Hungaricarum. T. I. Cura et studio Joannis Georgii Schwandneri. Windobonae, 1766
- Wenzel 1864:** G. Wenzel. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. Arpadkori Uj Okmanytar T. V 1290–1801. Monumenta Hungariae historica, T. X. Pest, 1864.

Изследвания:

- Авдев 2007:** Ст. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009.
- Билярски, Илиев 1997:** И. Билярски, И. Илиев. Папа Николай IV и българите. – ИПр, 1997, 5–6, 159–187.
- Божилов, Гюзелев 1999:** Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. София, 1999.
- Войтович 2012:** Л. Войтович. Князь Лев Данилович. Львів, 2012.
- Войтович 2013:** Л. Войтович. Лев Данилович: „князь думен и хоробор на рати“ чи „безчесний князь“? – В: Україна в Централно-Східній Європі, вип. 12–13. Киев, 2013, 148–189.
- Герасимов 1937:** Т. Герасимов. Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Теодор Светослав. – ИБИД, XIV–XV, 1937, 109–115.
- Димитров 1998:** Хр. Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998.
- Дочев 1992:** К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992.
- Илиев 1988:** Н. Илиев. Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292 г. – ИПр, 11, 1988, 50–59.
- Кръстев 2010:** Кр. Кръстев. Имало ли е български цар Йоан IV „Смилец“? – Ra-leobulgarica, XXXIV, 2010, 1, 55–60.
- Кръстев 2011:** Кр. Кръстев. Българското царство при династията на Тертеревци. Пловдив, 2011.
- Ников 1919–1920:** П. Ников. Татаро-български отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилец. – ГСУ, ИФФ, XV–XVI, 1919–1920, 1–95.
- Павлов 1992:** П. Павлов. Патриарх Йоаким III, хан Чака и цар Теодор Светослав. – ДК, 6, 1992, 27–33.
- Павлов 1994а:** П. Павлов. Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон. – В: Историко-археологически изследвания (В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов). Велико Търново, 1994, 177–186.

- Павлов 1994b:** П. Павлов. Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в. – В: Търновска книжовна школа, т. 5. Велико Търново, 1994, 527–534.
- Павлов 1995:** П. Павлов. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270 – 1302 г.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 4. Велико Търново, 1995, 121–130.
- Павлов 1999a:** П. Павлов. Бил ли е татаринът Чака български цар? – ИБ, 1999, 1–2, 71–75.
- Павлов 1999b:** П. Павлов. За ролята на православната църква в отношенията на Византия и България със „Златната Орда“ (XIII–XV в.). – В: Общото и специфичното в балканските народи до края на XIX в. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Займова. София, 1999, 177–185.
- Пилипчук 2015:** Я. Пилипчук. Ногаев Улус и Европа: история взаимоотношений. – Эхо веков, 2015, 3–4, 157–173.
- Попов 2017:** Т. Попов. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в. София, 2017.
- Порсин 2010:** А. Порсин. Политическая деятельность Ногай в Золотой Орде (1262–1302 годы). Дисертация. Курган, 2010 <http://www.dissercat.com/content/politicheskaya-deyatelnost-nogaya-v-zolotoi-orde> (посетено 13 януари 2018)
- Селезнев 2014:** Ю. Селезнев. Русские князья в политической системе Джучиева Улуса (Орды). Дисертация. Воронеж, 2014. http://www.science.vsu.ru/dissertations/550/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D0%B2_%D0%AE.%D0%92..pdf (посетено 15 януари 2018)
- Узелац 2012:** А. Узелац. Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века. Докторска дисертација. Београд, 2012.
- Узелац 2015:** А. Узелац. Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015.
- Хаутала 2017:** Р. Хаутала. Письмо Ладислава, францисканского кустодия Газарии (Кафа, 10 апреля 1287). – Золотоордынское обозрение, 5, 2017, 1, 193–200.
- Цветкова 1948:** Б. Цветкова. Съдбата на Теодор Светослав преди възцаряването му. – ИБИД, XXII–XXIV, 1948, 40–48.
- Biliarsky 1995:** I. Biliarsky. The Despots in Medieval Bulgaria. – *Byzantinobulgarica*, IX, 1995, 121–162.
- Bratianu 1935:** G. Bratianu. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucarest, 1935.
- Bregel 1982:** Y. Bregel. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis. – *Asian and African Studies*, 16, 1982, 357–398.
- Ciociltan 1998:** V. Spinei. Mongolii si Marea Neagra in secolele XIII–XIV. Contributia cinghizanizilor la transformarea bazinului pontic in placa turnanta a comertului eu-ro-asiatic. Bucuresti, 1998.

- Diaconu 1995:** P. Diaconu. A propos des soi-disant monnaies de Jakob Sviatoslav. – Dobroudja, 12, 1995, 242–256.
- Iambor 1974:** P. Iambor. Atacurile cumano-tatare asupra Transilvaniei in a doua jumătate a veacului al XIII – lea. – Anuarul Institutului de istorie si arheologie, XVII, 1974, 211–223.
- Laurent 1945:** V. Laurent. La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paleologue. – RHSEE, XXII, 1945, 184–198.
- Oberlander-Tarnoveanu 1987:** E. Oberlander-Tarnoveanu. Numismatical contributions to the history of the South – Eastern Europe at the end of the 13th century. – RRH, XXVI, 1987, 3, 245–258.
- Oberlander-Tarnoveanu 1995–1996:** E. Oberlander-Tarnoveanu. Byzantino-Tatarica. Le monnayage dans la zone des bouches du Danube a la fin du XIIème siècle – Il Mar Nero, II, 1995–1996, 191–214.
- Paloczi-Horvat 1975:** A. Paloczi-Horvat. L’Immigration et l’établissement des comans en Hongrie. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XXIX, 1975, 3, 313–334.
- Pljakov 1986:** Z. Pljakov. Les relations bulgare-byzantines à la fin du XIIIe siècle (1277–1292). – Byzantinobulgarica, VIII, 1986, 267–286.
- Spinei 1986:** V. Spinei. Moldavia in the 11th – 14th centuries. Bucarest, 1986.
- Tanase 2004–2005:** T. Tanase. Le “Khan” Nogai et la Geopolitique de la Mer Noire en 1287 a travers un document missionnaire: la lettre de Ladislav, custode de Gazarie. – Annuario dell’Istituto Romeno di cultura e ricerca Umanistica di Venezia, 6–7, 2004–2005, 267–303.
- Uzelac 2016:** A. Uzelac. The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tatar Elite in the Pontic Steppes. – Историјски часопис, 65, 2016, 45–59.
- Vasary 2005:** I. Vasary. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГСУ, ИФФ – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет. София

ГИБИ – Гръцки извори за българската история. София

ДЖ – Духовна култура. София

ИБИД – Известия на Българското историческо дружество. София

ИПр – Исторически преглед. София

ИБ – Историческо бъдеще. София

RHSEE – Revue historique du Sud-Est Européen. Bucarest

RRH – Revue roumaine d’histoire. Bucuresti